УДК 81.373

Л.Х. Дәүләтшина

ТАТАР МИФОЛОГИЯСЕНӘ КАРАГАН ЧЫГАНАКЛАР

В работе рассматривается источниковедческая база по татарской мифологии, включающая рунические памятники, сведения из работ китайских, арабских, византийских, персидских и армянских авторов, исследования и полевые материалы известных тюркологов, фольклористов, диалектологов этнографов, путешественников. Автор обращает внимание на существующий разрыв между колоссальным объемом сведений, хранящихся в архивах или опубликованных в редких и труднодоступных изданиях, и теми материалами, которые традиционно попадают в поле зрения фольклористов. Многочисленные фольклорные тексты по актуальной «живой» мифологии (в основном народной мифо-ритуальной традиции), собранные в ходе экспедиционных исследований последних десятилетий, практически недоступны широкому кругу – студентам, аспирантам, исследователям-филологам, этнографам, музыковедам, интересующимся татарской мифологией. Насущной представляется задача сбора всех важнейших источников в единое место, так как они носят раздробленный, фрагментарный характер и нуждаются в научной систематизации.

Ключевые слова: источниковедение, памятники, мифология, ритуал, традиция, текст.

The work considers the source base on Tatar mythology, including runic monuments, information from the works of Chinese, Arabic, Byzantine, Persian and Armenian authors, research and field materials of famous Turkologists, folklorists, dialectologists of ethnographers, travellers. The author draws attention to the existing gap between the enormous amount of information stored in archives or published in rare and difficult publications and those materials that traditionally fall within the field of view of folklorists. Numerous folklore texts on current «living» mythology (mainly folk mytho-ritual tradition) collected during expeditionary research of recent decades are almost inaccessible to a wide range - students, postgraduate students, researchers-philologists, ethnographers, musicologists interested in Tatar mythology. The problem of collecting all major sources to the uniform place as they have the shattered, fragmentary character is represented essential and need scientific systematization.

Keywords: source, monuments, mythology, ritual, tradition, text.

Яшәү дәверендә елның һәр мизгеле, көне, ае адәм баласыннан билгеле бер кагыйдәләрнең үтәлүен таләп итә. Әлеге кагыйдәләрнең бер өлеше күп гасырлар элек кешенең үзен әйләндереп алган дөнья, тирәлек турындагы фантастик карашлары нигезендә барлыкка килгән. Кеше әле бу чорда үзен табигать дөньясыннан аерып карамаган һәм әйләнә-тирәсендәге барлык әйберләрне «җанландырган», аларны үзе кебек яши, фикерли һәм хисләнә-кичерә белә дип исәпләгән. Шул ук вакытта «ыруглык җәмгыятендә барлыкка килгән социаль мөнәсәбәтләрне борынгы кеше табигатькә күчергән, шул рәвешле

мифологик карашлар реаль яшәеш белән берләшеп, табигать дөньясы һәм кешелек дөньясы арасында гармония барлыкка китергән» [Мелетинский, с. 164-165]. Вакытлар узган саен мифологик ышанулар үзгәреш кичергән, кайсылары төшеп калган, кайсылары яшәештәге яңа кануннарга яраклашкан, әмма нигездә татар халкының мифологик күзаллаулар системасы борынгы төрки мифология белән бәйләнешен югалтмаган.

Татар халкының мифологик мирасын, фәнни әдәбиятта кабул ителгән классификацияләү принципларына нигезләнеп, югары мифологиягә һәм түбән мифологиягә бүлеп карау гамәлдә йөри. Татар мифологиясендә тәңречелек тәгълиматы белән бәйле югары аллалар (Тәңре, Җир-Су, Умай, Алас һ.б.) һәм «культуралы герой»лар хакында телдән һәм язмача рәвештә тапшырыла торган реаль миф текстлары сакланмаган, әмма мифологик карашларның бер өлеше безнең заманга тарихи чыганаклар, борынгы төрки язма истәлекләр, күренекле тюрколог, фольклорчы, тарихчыларның хезмәтләре аша килеп җиткән. Бүгенге көндә татар халкының мифологик системасын реконструкцияләү өчен борынгы мифологик ышануларны чагылдырган чыганак ролен «түбән мифология», ягъни ияләр, кара көчләр, йолалар, ышанулар, кешенең көндәлек яшәеше белән бәйле мифологик мәгълүмат та үти. Түбән мифология персонажлары турындагы текстлар, архивлардан тыш татар халкының төрле этник традицияләрендә локаль вариантларда бүген дә саклана, мифологик ышанулар системасының бүгенге халәтенә караган мәгълүмат экспедицияләр барышында язып алына.

Төрки-татар мифологиясен өйрәнгән галимнәр аның тарихын һуннардан башлыйлар. Тарих фәнендә һуннар ике исем астында йөри: Азия һуннары (хунн/хунну) һәм Европа һуннары (гунн) [Гумилев, кн. 2, с. 266]. Хуннар дип б.э. II гасырына кадәр, Үзәк Монголия һәм Байкал арты далаларында яшәгән этноска әйтәләр. Ә гуннар дигәндә Бөек халыклар күчеше вакытында Каспий буе Дагстан территориясенә килеп чыгып, шунда бер-ике гасыр яшәп, угыр, сармат кабиләләре белән аралашып, шуның нигезендә физик кыяфәтләрен үзгәртеп, асылда яңа этноска әверелгән, әмма төрки телләрен саклап калган кабиләләрне күздә тоталар [Дәүләтшин, с. 17].

Һуннарның тарихын, мәдәниятен, мифологик карашларын чагылдырган чыганаклар нигездә кытай, грек, әрмән авторларына карый. XIX гасырда Н.Я. Бичурин (Иакинф) тарафыннан рус теленә тәрҗемә ителгән кытай хроникаларында төрки кабиләләрнең килеп чыгышына бәйле генеалогик легендалар, дәүләт төзелеше, йола-гадәтләренә караган информация теркәлсә, әрмән чыганаклары (Лазарь Парбский, Малала, Феофан Исповедник, Мовсес Каланкатуаци, VII гасыр әрмән географиясе һ.б.) V–VII гасырларда Төньяк Кавказ һәм Каспий буйларын иңләгән «гун иленең» тарихын һәм мәдәниятен ачыклый. «Гун иле»нең мифологик күзаллауларын чагылдырган хезмәтләр арасыннан бай мәгълүмат туплаганы – әрмән тарихчысы Мовсес Каланкатуацының «История страны алван» дигән хезмәте. 682 елда

христиан миссиясе белән Каспий буе территориясенә килгән тарихчы язып алган мәгълүматлар борынгы төрки аллалар пантеонын, төркиләрнең дини-мифологик карашлар системасын реконструкцияләргә мөмкинлек бирә [Гмыря, с. 5]. VI гасырда бу якларга килеп чыккан көнбатыш гуннар Тәңри-хан (Тенгри-хан), яшен алласы Гуар/Куар һәм җир рухы хөрмәтенә корбан чалу йоласы үткәрә торган булганнар. Тәңре-ханга корбан чалу йоласы аның үзен гәүдәләндерә торган биек агачлар үскән изге урманнарда (роща) үткәрелгән. Бу хезмәттә Төньяк Кавказ гуннары пантеонында аерым урын алып торган Куар алласы да ачыклана. Тәңре-ханнан кала икенче рангтагы әлеге алла кояш/яшен алласы буларак күзалланган, һәм яшен суккан кеше яки хайванны гуннар Куар алласының корбаны дип исәпләгәннәр [Каланкатуаци, с. 193–194, 200–201].

Төрки каганлыклар чорына караган рун язулы истәлекләр дә борынгы төрки мифологик мирасны барлауда зур урын алып тора. Орхон-Енисей истәлекләре дигәндә, иң беренче чиратта өч тарихи шәхескә – Күлтәгин, Билгә Каган һәм Төньюкукка багышланган күләмле каберташ язмалары күздә тотыла. Тарихи чыганак буларак кыйммәтләре зур әлеге истәлекләрдә борынгы төркиләрнең дини идеологиясенә нигезләнгән тәңречелек тәгълиматының асылы һәм төп пантеоны (Тәңре, Умай, Җир-Су) ачыклана. Борынгы төрки язма истәлекләрдә күзалланган мифологик дөнья моделе Югары, Урта һәм Җир асты өлешләреннән гыйбарәт. Югары дөньяның хуҗасы һәм борынгы төрки пантеонның югары алласы – илаһи Күк буларак кабул ителгән Тәңре кешеләр язмышы белән идарә итә, «күк түркләрнең яшәү рәвешен билгели», каганнарга акыл һәм хакимлек сыйфатларын бүләк итә һ.б. Урта дөнья белән Изге Җир-Су («Ыдук Йер-Суб») хакимлек итсә, Җир асты дөньясы «кешеләрне бер-берсеннән аеручы» һәм аларга «үлем хәбәрчеләрен җибәрүче» Эрлик-ханга буйсына [Кляшторный, 1979, с. 91–95]. Эрлик-ханга бәйле мәгълүматлар, фәндә якынча VIII–X гасырларга караган һәм рун алфавиты белән язылган борынгы уйгур истәлеге – «Ырк битиг» китабында да очрый. «Ядкәрдә «тәңре» атамасы бик еш телгә алына», һәм күп очракта «төркиләрнең баш алласы – Күк тәңре күздә тотыладыр дип уйларга нигез бар» – дип яза Х. Мәхмүтов [Мәхмүтов, 2002, с. 50].

Фәндә, һуннарның мифологик карашларында чагылыш тапкан пантеон VI–VII гасырларда Алтай, Көнбатыш Себер һәм Төньяк Монголия җирләрендә яшәгән Төрки каганлыклар дәверендәге Орхон-Енисей язмаларында ачыкланган дини-мифологик система белән тәңгәл килә дигән караш яши. Кляшторный С.Г. фикеренчә, «гунн-борынгы төрки-праболгар пантеоннарының тәңгәллеген һәм праболгар кабиләләренең (теле кабиләләре союзы) Үзәк Азия территориясеннән V гасырдан да калмыйча китүләрен исәпкә алганда, фәндә «борынгы төрки пантеон» дип исемләнгән катлаулы дини-мифологик системаның б.э. I меңьеллыгы уртасына кадәр формалашып бетүе шик тудырмый» [Кляшторный, 1987, с. 62].

Тәңре культы төрки һәм төрки-монгол халыклары яшәгән киң территориядә таралыш таба, XI гасыр галиме М. Кашгари әле ислам динен кабул итмәгән төркиләрнең «биек тауларны», «олуг агачларны» «Тәңре» дип атауларын яза [Дәүләтшин, с. 76]. Тәңре белән бәйле мифологик карашлар Идел буе болгарларында да дәвам итә. Аның исеме Кол Галинең монгол яуларына кадәр язылган «Кыйссаи Йосыф» поэмасында һәм болгарларның XIV гасырга караган каберташ язмаларында очрый [Урманчеев, 2002, с. 42–43]. IX–X гасырларда ислам дине рәсми рәвештә кабул ителеп, халык арасында да таралгач, Тәңре Аллаһ исеме белән алыштырыла. Ислам белгечләре фикеренчә, «Тәңре төрки телләрдә Аллаһ сүзе белән бер үк мәгънәдә кулланыла» башлый [Ислам, с. 151], вазифаларының уртаклыгы тәңречелек тәгълиматының ислам дине белән органик рәвештә керешеп китүенә китерә.

«... татар халык иҗаты әсәрләрен язып алу, кәгазьгә теркәп калдыру тарихын X гасырның беренче яртысыннан, Ибне Фадлан китабыннан ук башларга кирәк,» – дип яза Ф. Урманче [Урманче, 2005, с. 15]. Ибне Фадланның сәяхәте турындагы язма чыганакларда Идел буенда алыплар турындагы легендаларның киң таралуы, ислам диненең бу якларга үтеп керүе белән бәйле фикерләр чагылыш таба. «X–XII гасырларда иҗат ителгән язма әдәбиятта да шул чор фольклоры буенча материаллар табарга мөмкин. Аларда фольклор әсәрләреннән фрагментлар, сюжетлар сакланган, шул чорга караган афоризмнар теркәлгән» [Закирова, 2003, с. 9]. Мифологиягә караган мәгълүматлар туплаган хезмәтләр арасында Әбү Хәмид әл-Гарнати сәяхәтнамәсе, «Кодекс Куманикус», «Дәфтәре Чыңгызнамә», «Тәварихы Болгария», «Казан тарихы» һ.б. язма ядкярләрнең дә урыны зур.

Бер генә халык та Җир йөзендәге башка халыклардан изоляциядә яшәми. Татар халкы да гасырлар дәвамында рус халкы белән, төрле тарихи сәбәпләргә бәйле рәвештә, бик тыгыз элемтәдә яшәгән. Борынгы заманнардан ук бу ике халык арасында сәүдә, мәдәни һәм фәнни багланышлар булуы билгеле. Татар фольклористикасының фәнни нигезләре барлыкка килү дә рус фольклористикасы фәне белән тыгыз бәйләнгән. Россиядә татар фольклоры әсәрләрен язып ала башлау XVIII гасырга туры килә. 1725 елда Петербургта Фәннәр академиясе оештырылганнан соң, Россиядә яшәүче халыкларның, шул исәптән татарларның да, көндәлек яшәешен, мәдәниятен һәм авыз иҗатын максатчан рәвештә өйрәнү һәм һәм җыелган материалларны бастыру юнәлеше үсеш ала [Ямалтдинов, 2016, с. 13]. Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, И.И. Лепехин, Н. Рычков, М.Д. Чулков, И. Идес, Н. Костров, Г. Георги һ.б. хезмәтләрендә, башка халыкларныкы белән беррәттән, татарларның да җыр-биюләре, уеннары, халык бәйрәмнәре, легендалары, мифологик ышанулары турындагы мәгълүматлар урын ала.

XIX гасырда, этнографик эзләнүләр уңаеннан, фольклористик тикшеренүләр дә башлана. 1816 елда Иван Добровольский тарафыннан чыгарылган «Азиатский журнал»да һәм 1830 еллардагы И. Снегирев хезмәтләрендә татар фольклоры үрнәкләре инде махсус туплана

башлый. Шулай ук 1804 елда Казан университеты ачылу, аның каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте оештырылу Идел буе һәм Көнчыгыш халыкларының телен, әдәбиятын, тарихын, мәдәниятен өйрәнүнең шактый алга китүенә этәргеч бирә. Университет галимнәреннән К. Фукс, И. Березин, В.В. Радлов, Н.Ф. Катанов һ.б. татар халык иҗаты әсәрләрен җыюга һәм өйрәнүгә зур өлеш кертәләр.

XIX гасыр ахыры – XX йөз башында татар халкының, бигрәк тә керәшеннәрнең йолаларын һәм йола поэзиясен, имләү-дәвалау традициясен, мифологик ышануларын өйрәнү җанланып китә. «Оренбургский листок» газетасы битләрендә бер-бер артлы М.В. Лоссиевский һәм В.Н. Витевскийның Албасты, Бичура, Убыр, Шайтан, Кирәмәт кебек мифологик персонажларга багышланган мәкаләләре дөнья күрә [Витевский, 1878; Лоссиевский, 1878], И.М. Софийскийның керәшен татарларында язып алынган имләү текстлары [Софийский, 1878], Н.Ф. Катановның Бәләбәй өязендә яшәүче керәшен татарларында таралыш тапкан төрле авыруларга бәйле ышанулар һәм аларны дәвалау ысуллары (күз, баш, теш авыртуы, бизгәк, эт имчәге һ.б.) җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителә [Катанов, 1900]. Венгр галиме Г. Балинтның 1875 елда басылган хезмәтендә керәшен татарлары яшәешендә Өй иясе, Сарай (ат) иясе, Урман иясе, Шүрәле, Албасты һәм Убыр турындагы ышануларның тасвирламасы бирелә [Balint, 1875]. Г.Н. Потанинның 1884 елда басылган мәкаләсе Алабуга өязендә яшәгән удмурт, татар һәм мари халыкларының традицион мәдәниятенә багышлана. Биредә йорт-җир, кием-салым турындагы этнографик мәгълүмат белән бергә мифологик ышанулар һәм экиятләр дә игътибар үзәгенә куела [Потанин, 1884].

XIX гасырның икенче яртысында татар фольклоры үз галимнәребез тарафыннан да өйрәнелә башлый. Мәгърифәтче, телче, тарихчы, этнограф Каюм Насыйри – татар фольклористикасы тарихында тирән эз калдырган энциклопедист галимнәрнең берсе. Татар фольклористикасының аерым фән буларак оешуы XIX гасырның икенче яртысы һәм Каюм Насыйри исеме белән бәйләнгән... Ул, татар гуманитар фәннәрендә беренчеләрдән булып, халык иҗаты әсәрләренә, аерым жанрларга, казан татарлары мифологиясенә багышланган күләмле хезмәтләр яза... [Урманче, 2005, с. 22]. Әлеге хезмәтләрдә татар фольклористикасында беренче тапкыр мифологик персонажларны төркемләү (су астында торучы әкәмәтләр, җир өстендә яшәүче әкәмәтләр) омтылышы ясала, елан һәм аның белән бәйле Ак елан, Аждаһа, Юха елан кебек персонажларның генезисы, функцияләре билгеләнә, татар халкының ышанулар системасында «ия»ле авыруларның үзенчәлекләре тасвирлана.

Күрәсең, дөнья күргән хезмәтләр нигезендә XX гасыр башында Я.Д. Коблов казан татарлары мифологиясенә багышланган бер мәкаләсен һәм аерым китабын рус телендә бастырып чыгара [Коблов, 1910]. Эчтәлеге белән бу хезмәт Каюм Насыйринең «Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся мимо влияния на жизнь их

суннитского магометанства» мәкаләсенә якын. Я.Д. Кобловның классификациясе дә шуңа охшаш, әмма ул җир өстендә яшәүче персонажларның урыннарын тәгаенләштереп, өйдә яшәүче затлар, кырда, урманда яшәүче затлар кебек төркемнәргә аера. Әлеге хезмәттә татар мифологиясенең ислам мәдәнияте һәм тәңречелек тәгълиматы синкретизмына нигезләнгән булуы хакындагы фикер бүгенге фән күзлегеннән караганда да актуальлеген югалтмый. 1913 елда Я.Д. Коблов хезмәтенең мифологик персонажлар турындагы өлеше, татарчага тәрҗемә ителеп, «Аң» журналында «Татар хорафаты» исемле мәкаләдә «Былтыр» дигән имза астында Х. Бәдигый һәм Г. Рәхим тарафыннан бастырыла.

Татар халкының мифологик мирасын барлауда Г. Рәхимнең эшчәнлеге аерым игътибарга лаек. Күпсанлы мәкаләләрендә, басылып чыккан хезмәтләрендә галим «фольклор дип бөтен халык ышануларын, мифологиясен, хорафатларын, йолаларын, имләүләрен, әфсеннәрен, мәкальләрен, әйтемнәрен, табышмакларын, әкиятләрен, риваятьләрен, баһадир поэмаларын, сагаларын, йола һәм тарихи җырларын аңлый» [Рәхим, с. 50], аларны җыю һәм өйрәнү юнәлешләрен барлый, лекцияләрендә татар халкының мифологик системасына бәйле кызыклы күзәтүләр ясый.

XX гасырның 20 нче елларында «Татарстанны өйрәнү җәмгыяте» оешканнан соң, җәмгыять әгъзалары тарафыннан җыелган материаллар «Вестник Научного общества татароведения» дигән журналда басыла башлый. 1939 елда Казанда Тел, әдәбият һәм тарих институты оештырылгач, татарлар яшәгән төрле төбәкләргә күпсанлы фольклор, диалектологик һәм археографик экспедицияләргә чыгу эше җанланып китә. Экспедицияләр нәтиҗәсендә алып кайтылган тел һәм фольклор материаллары белән бергә татар халкының мифологик ышануларын чагылдырган мәгълүмат та фольклор җыентыкларында һәм диалектологик материалларда даими басылып бара [Халык иҗаты, 1940; Татар халык иҗаты, 1957; Материалы, 1990]. Күпьеллык экспедицияләр нәтиҗәсендә тупланган бай материал Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләренә татар халык иҗатының күптомлы җыелмасын әзерләү мөмкинлеге тудыра.

1976–1993 елларда халык иҗаты бүлеге татар фольклорының иң матур үрнәкләреннән тупланган 12 томлык җыелма бастырып чыгара. «Татар халык иҗаты» сериясенең риваятьләр белән легендаларга багышланган томында мифологик хикәятләргә махсус бүлек бирелә, кереш мәкаләдә мифологик хикәятләр жанры турында да җитди фикерләр әйтелә [Татар халык иҗаты, 1987], «Йола һәм уен җырлары» дип аталган томда исә татар халкының йола иҗаты белән аерылгысыз бәйләнештә кулланган шигъри сөйләм һәм көйләм әсәрләре туплап тәкъдим ителә, кереш мәкаләдә ырымнар, келәүләр кебек магик нигезле жанрлар фәнни яктан анализлана [Татар халык иҗаты, 1980].

XX гасырның җитмешенче елларыннан татар халык иҗатының прозаик жанрларын, йолаларын һәм йола шигъриятен өйрәнү киң

колач алса, үткән гасырның ахырыннан башлап, татар мифологиясен бүгенге фән югарылыгында өйрәнү буенча мөһим адымнар ясала [Бакиров, 2012; Закирова, 2017; Исхаков, 2014; Кариева, 2000; Касимов, 2004; Корусенко, 2013; Мәхмүтов, 2008; Миңнуллин, 2003; Мөхәммәтҗанова, 2018; Мухаметзянова, 2018; Садекова, 2001; Урманчеев, 1994; Урманчеев, 2007, 2009, 2011; Яхин, 2000 һ.б.] игътибар юнәлтү зарури. Тирән һәм киң эчтәлекле бу хезмәтләр төрки-татар мифологиясен өйрәнү өчен бай конкрет материал бирә, шул исәптән чыганакларны барлау юлында да нигезле таяныч булып тора. Диалектология, этнография, археографиянең аерым юнәлешләре буенча да татар халкының рухи хәзинәсенә һәм аның фәнни кыйммәтенә кагылышлы хезмәтләр һәм текстлар XX гасыр ахырыннан башлап, бер-бер артлы басыла башладылар. Бу уңайдан Ф.Ю. Юсупов, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, М. Әхмәтҗанов китапларын күрсәтеп үтәргә мөмкин [Әхмәтҗанов, 2012; Баязитова, 2018 һ.б.; Рамазанова, 1996; Юсупов, 2006; Сибирские татары, 2017 һ.б.]. Татар халкының төрле этнографик төркемнәренең тарихын, тел үзенчәлекләрен һәм халык авыз иҗатын өйрәнгән диалектологлар рухи мәдәниятнең аерылгысыз бер өлеше булган мифологик ышанулар системасын да читтә калдырмыйлар. Традицион мәдәниятнең бу юнәлешендә тупланган материаллар татар филологиясе өчен генә түгел, ә гомумән тюркология фәне өчен кыйммәтле хәзинә булып тора.

Озак еллар дәвамында формалашкан традицияләрне истә тотып, XXI гасырда да Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге, Казан (Идел буе) федераль университеты, Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе һ.б. оешмалар кыр эзләнүләрен дәвам итә. Аннан тыш татар халкының традицион мәдәниятенә кагылышлы мәгълүматлар Россиянең башка төбәкләрендә эшләп килә торган оешмаларның архивларында да саклана (Томск дәүләт университетының В.М. Флоринский исемендәге Археология һәм этнография музее, Омск дәүләт университетының Ф.М. Достоевский исемендәге Археология һәм этнография музее, Чувашия дәүләт гуманитар фәннәр институтының фәнни архивы, Башкортстан дәүләт университеты татар бүлегенең фольклор фонды һ.б.). Татарстан районнарына һәм татарлар компактлы яшәгән төбәкләргә оештырылган комплекслы фәнни экспедицияләр материаллары ел да Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан чыгарыла торган «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» дигән сериядә, югарыда телгә алынган оешмаларда әзерләнгән фәнни җыентыкларда өлешчә дөнья күреп бара, алар арасында татар мифологиясенә караган мәгълүматларны туплап биргәннәре дә [Башкортстан татарлары, 2018; Булатова, 2012; Закирова, 2015; Закирова 2016; Мифологические верования, 2016; Мөхәммәтҗанова, 2017; Ямалтдинов, 2015; Ямалтдинов, 2017 һ.б.] шактый.

Күргәнебезчә, татар халкының борынгы төрки мифологиядән башлангыч алган мифологик күзаллауларын һәм ышануларын җыю,

бастырып чыгару һәм өйрәнүнең күп гасырлык тарихы бар. Бу өлкәдә эшләнгән эшләр, фәнни тикшеренүләр байтак булса да, мифологик мәгълүмат туплаган текстларның һәм язма ядкярләрнең төрле җирдә чәчелеп ятуы, әлеге юнәлештә эзләнүләр алып барган кешеләр өчен авырлык тудыра. Югарыда телгә алынган борынгы һәм Урта гасырларга караган язма чыганаклардан, XVIII–XX йөз башы хезмәтләреннән, XX гасыр дәвамында дөнья күргән фольклор җыентыкларыннан, татар теленең төрле диалектларына мөнәсәбәтле тел, халык иҗаты материалларыннан торган китаплардан, фәнни монографиялардән, мәкаләләрдән һәм төрле архивлардан алынган мәгълүматны бер системага салып фәнни җәмагатьчелеккә тәкъдим итү бүгенге фән таләпләренең берсе булып тора.

Әдәбият

Balint G. Kazani-tatar nyelvtanulmanyok. I. Fuzet. Kazani-tatar szove gek. *Budapest, 1875.*

Бакиров М.Х. Татарский фольклор: монография. Казань: Ихлас, 2012. 399 с.

Башкортстан татарлары фольклоры: риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр / төз., кереш мәкалә һәм искәрмәләр авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни мөхәррире Ә.М. Сөләйманов. Уфа: Китап, 2018. 344 б.

Баязитова Ф.С. Халык традицияләре лексикасы. Мифологик персонажлар, ышанулар (җирле сөйләшләр һәм фольклор текстлары яссылыгында). Казан: Изд-во «Мәгариф-Вакыт», 2018. 816 б.

*Бичурин Н.Я. [*Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л. АН СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая. 1950. Т. 1. – 382 с.; Т. 2. – 335 с.

Булатова М. Асыл сүзләр халкым телендә // Милли-мәдәни мирасыбыз: Мари Эл татарлары. Бәрәңге. Казан, 2012. Б. 149–176.

Витевский В.Н. Нагайбаки, их песни, сказки и загадки // Оренбургский листок. 1878. 9 апреля. № 14-19.

Лоссиевский М.В.Из суеверий и легенд мусульман Оренбургского края // Оренбургский листок. 1878. 9 июля. № 28.

Гмыря Л.Б. Религиозные представления населения Прикаспийского Дагестана в IV–VII вв. (По данным письменных источников). Махачкала: Изд-во «Наука ДНЦ», 2009. 540 с.

Гумилев Л.Н. История народа хунну. М.: Институт Ди-Дик, 1998. Кн.2. 496 с.

Дәүләтшин Г.М. Төрки-татар рухи мәдәнияте. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999.

Әхмәтҗанов М. Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре. Казан, 2012. 271 б.

Закирова И. Мәңгелеккә аккан сулар бар // Милли-мәдәни мирасыбыз: омск өлкәсе татарлары. Казан, 2015. Б. 240–266.

Закирова И.Г. Болгар чоры халык иҗаты. Казан, 2003. 144 б.

Закирова И.Г. Әүвәл башлап ни бетте. Казан: ТӘһСИ, 2017. 152 б.

Ислам. Белешмә-сүзлек / Төз. З. Шәфигый. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 191 б.

Исхаков Р.Р. Очерки истории традиционной культуры и религиозности татар-кряшен (XIX – начало XX вв.): монография. Казань: Изд-во «Центр инновационных технологий», 2014. 332 с.

Кариева Л.А. Татарская мифология в историко-сравнительном и типологическом аспекте: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09. Казань, 1999. 159 с.

Касимов Р.Н. Очерки религиозно-мифологических представлений чепецких татар. Монография. Ижевск, УИИЯЛ УРО РАН, 2013. 156 с.

Катанов Н.Ф. Народные способы лечения у башкир и крещеных татар Белебеевского уезда Уфимскойгубернии // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском императорском университете. 1900. Т. 16. Вып. 1. С. 1–14.

Кляшторный С.Г. Древнетюркская мифология: к постановке проблемы // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: тезисы докладов. Ч. 2. М., 1979. С. 91–95.

Кляшторный С.Г. Древнетюркская цивилизация: диахронические связи и синхронические аспекты // СТ. 1987. № 3. С. 58–62.

Коблов Я.Д. Мифология казанских татар // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском императорском университете. 1910. Т. 26. Вып. 5. 49 с.

Корусенко М.А., Ожередов Ю.Я., Ярзуткина А.А. Мифология сибирских татар в символах образов и вещей (опыты прочтения): Труды Музея археологии и этнографии Сибири Томского государственного университета. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2013. Т. V. 256 с.

Материалы по татарской диалектологии: сб. ст. / АН СССР, Казан. фил., Ин-т яз., лит. и истории им. Г. Ибрагимова. Казань: ИЯЛИ, 1990. 130 с.

Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Москва: Наука, 1976. 407 с.

Мәхмүтов Х.Ш. Борынгылар әйткән сүзләр (VIII–XVIII йөз төрки-татар ядкярләрендә афоризмнар). Казан: Фикер, 2002. 255 с.

Мәхмүтов Х.Ш. Гыйбарәләр тарихыннан сәхифәләр: этимологик эзләнүләр. Казан, 2008. 462 б.

Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры. Казан: Мәгариф, 2003. 400 б.

Мифологические верования татар (по экспедиционным записям конца XX – начала XXI вв.) / Авт. вст. статьи Л.Х. Давлетшина, сост. Л.Х. Давлетшина, Ф.Х. Завгарова. Казань: Ихлас, 2016. 199 б.

Мовсес Каланкатуаци. История агван Мойсея Каганкатваци, пис. X в. / пер. К. Патканьян. СПб.: Тип. Академии наук, 1861. XVI. 376 с.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Дөнья цивилизациясендә татар дастаннары. Казан: ТӘһСИ, 2018. 220 б.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Тән азыгы – икмәк, җан азыгы – хикмәт // Миллимәдәни мирасыбыз: Мамадыш. Казан, 2017. Б. 189–240.

Мухаметзянова Л.Х. Древние письменные источники о мифах татар Поволжья // Найдаковские чтения – 4. Тюрко-монгольский мир. Гуманитарные исследования: сб. науч. статей. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2018. С. 144–147.

Потанин Г.Н. У вотяков Елабужского уезда // ИОАИЭ. Том № 3. 1884. С. 189–255.

Рамазанова Д.Б. К истории формирования говора пермских татар. Казань: ИЯЛИ, 1996. 236 б.

Рәхим Г. Сайланма әсәрләр / төз. М.И. Ибраһимов, А.М. Гайнетдинов. Казан: Ихлас, 2018. 560 б.

Садекова А.Х. Идеология ислама и татарское народное творчество. Казань: Иман, 2001. 260 с.

Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Хикаяты, Риваяты. Мифы / авт.-сост. Ф.Ю. Юсупов. Казань: Татар. кн. изд-во, 2017. 893 с.

Софийский И.М. Заговоры и заклинания крещеных татар Казанского края // Изв. по Казанской епархии. 1878. № 2. 18 с.

Татар халык иҗаты / төз. Х. Ярми, А. Шамов, Г. Бәширов, Х. Госман. Казан: Таткнигоиздат, 1957. 524 б.

Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары / төз., кереш мәкалә язучы, искәрмәләр әзерләүче И.Н. Надиров. Казан, 1980. 320 б.

Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар / төз., кереш мәкалә язучы, искәрмәләр әзерләүче С.М. Гыйләҗетдинов. Казан, 1987. 368 б.

Урманчеев Ф.И. Татар халык иҗаты. Югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2002. 335 б.

Урманче Ф. Татар халык иҗаты. Казан: Мәгариф, 2005. 383 б.

Урманчеев Ф.И. Татар мифологиясе: энциклопедик сүзлек : өч томда Казан: Мәгариф: 1 т. (А–Г). 2008. 303 б.; 2 т. (Д–С). 2009. 343 б.; 3 т. (С–Я). 2011. 195 с.

Урманчеев Ф.И. По следам белого волка: ранние этнокультурные связи тюрко-татарских племен. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 1994. 125 с.

Халык иҗаты / төз. Х. Ярми һәм А. Әхмәт. Казан: Татгосиздат, 1940. 270 б.

Юсупов Ф.Ю. Сафакүл татарлары: тарих, тел, халык иҗаты. Казан, 2006. 607 б.

Ямалтдинов И.И. Татар ул кайда да балкып яши // Милли-мәдәни мирасыбыз: Самара өлкәсе татарлары. Казан, 2015. Б. 111–164.

Ямалтдинов И.И. Татарская фольклористика 20–60-х гг. XX века. Собирание, публикация и научное изучение фольклора. Казань: ИЯЛИ, 2016. 184 с.

Ямалтдинов И.И. Чиләбе өлкәсе татарлары фольклоры // Милли-мәдәни мирасыбыз: Чиләбе өлкәсе татарлары. Казан, 2017. Б. 145–224.

Яхин Ф.Н. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. Казан: ТДГИ, 2000. 268 б.

Работа выполнена в рамках мероприятия 3.5.4 Государственной программы «Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014–2022 годы»

Мәкалә «2014–2022 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасының 3.5.4 пунктындагы чарасы кысаларында язылды

Дәүләтшина Ләйлә Хәсән кызы,
филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре